

ESKİ TÜRK DEVLET TEŞKİLÂTINDA «TARHAN» UNVANI VE TARİHİ GELİŞMESİ

Abdülkadir Donuk

Eski Türk unvanları tanınmış türkologumuz F. Köprülü'nün de belirttiği gibi «yalnız dil açısından değil, umûmiyetle kültür tarihi ve bilhassa Türk devlet hukuku tarihi bakımından son derecede mühimdir. Türk devletlerinde siyâsî ve içtimai bir mevki veya bir kamu vazifesi ifade eden bazı unvanlar mevcuttur ki, bunların açıklanması ile eski Türk topluluklarının içtimai bünyesini ve hukukî teşkilâtını anlamak mümkün olacaktır»¹. Bu durum göz önüne alınarak, Tarhan (Tarkan) unvanının eski Türk devlet teşkilâtında oynadığı rolü tesbit edebilmek için, önce hangi Türk devletinde görüldüğü, kimler tarafından ne maksat ile kullanıldığı, yayılma sahalı, mânası, menşei hakkında ileri sürülen türlü iddiaların doğru olup olmadığı, son olarak da ne olması gerektiğini açıklamaya çalışmak araştırmamızın esasını teşkil etmektedir.

Hemen belirtelim ki, Tarhan veya diğer Türk unvanları üzerinde şimdiye kadar yapılan tetkiklerden çoğu, sâdece linguistic açıdan ele alınmış olduğundan, eksik ve hatalı neticelere varan bir takım etimoloji tecrübelerinden ileriye gidememiştir. Bunda da yabancı araştırmacıların önce peşin hükümlü olmaları, sonra da Türk idari terimlerini başka milletlere bağlama gayretleri rol oynamaktadır. Ayrıca, yabancı bir mütehasssın ileri sürdüğü fikrin, kendisini teyit eden diğer araştırmacılarca da benimsenmesi yanında, konu ile hiç alakası olmayan iddiaların da ileri sürülmesiyle, bazı unvanların menşei meselesini kesin olarak ortaya çıkarmak mümkün olmamaktadır. Kaldı ki, sadece dış benzetmeler ve faraziyelerden ha-

¹ F. Köprülü, *Eski Türk unvanlarına âit notlar*, THİT Mecmuası, II, İstanbul, 1939, s. 17.

reket eden birçok sinolog, mongolist, slavist vb. meşgul oldukları sahanın da tesiriyle, Türk idari unvanları başka menşelerde aramanın gayreti içerisinde olmuşlardır. Hattâ, o kadar ki, tarihte çeşitli imparatorluklar ve sayısız devletler kurmuş olan Türklerin kuliandıkları unvanlardan pek çoğu Türk menşeli kabul edilmemektedir. Nitekim Tarhan unvanı da bunlardan biridir. Biz burada kaynaklar muvacehesinde gerçeği ortaya koymağa çalışacağız.

Tesbitlerimize göre, bugüne kadar doğrudan doğruya «Tarhan» unvanı hakkında, ilk olarak H. Beveridge 1917 ve 1918 de İngilizce iki kısa makale yayınlamış², bunu A. Alföldi'nin 1932 de Macarca yazdığı makale tâkip etmiş³, son olarak da G. Doerfer'in Almanca kaleme aldığı kıymetli kitabındaki madde yayınlanmıştır⁴.

Bu eski Türk unvanı Tabgaç (386-557)'lardan⁵ ve belki Hunlardan⁶ beri kullanılmakta olup, Çin yıllıklarında «ta-kan» olarak zaptedilmiştir⁷. Tarkan deyimi Orhun kitâbelerinde, (8. asır) Tonyukuk (Boyla Baga Tarkan)'un⁸ unvanları arasında, ayrıca dış tem-

2 H. Beveridge, *The Mongol title Tarkhan*, JRAS, 1917; *Tarkhan and Targunus*, JEAS, 1918, s. 314-316.

3 A. Alföldi, *A tarchan méltóságának eredete*, MNy, XXVIII, 1932, s. 205-220.

4 G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden, 1965, s. 460-474.

5 W. Eberhard, *Birkaç eski Türk ünvanı hakkında*, Belleten, sayı 35, 1945, s. 325.

6 B. Ögel, *Orta Asya Türk tarihi hakkında bazı yeni araştırmaların tenkidî*, DTCF Dergisi, XVII, 1-2, 1959, s. 270; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 539 vd.

7 Bk. Liu, Mau-tsal, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, II, Wiesbaden, 1958, s. 556 vd.; B. Ögel, *Şine-usu yazıtının tarihi önemi*, Belleten, sayı 59, 1951, s. 387. Çince metinlerdeki «Ta-kuan» tâbiri de Türkçe «Tarkan» unvanının Çince transkripsiyonu zannedilmiş ise de (bk. W. Eberhard, *Birkaç eski Türk ünvanı hakkında*, s. 323; Liu, *ayn. esr.* II, s. 581, 613) aslında Ta-kuan Türkçe «toygun» tâbirinin karşılığı gibi görünmektedir. Zira aynı Çin kayıtlarında, Türk devlet meclisi (Toy) üyesi olan Toygunlar (Ta-kuan'lar) arasında ayrıca «Ta-kan» (Tarhan)'larda zikredilmektedir (bk. I. Kafesoğlu, *Eski Türklerde devlet meclisi (Toy)*, I. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1980, s. 203).

8 Bk. Tonyukuk, batı, 6. Kitâbe'in sonunda (batı, 1) geçen «Inancu Apa Yargan Tarkan» unvanı Kül Tegin ile ilgili olmayıp (bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes*, Paris, 1960, s. 75, 77), Tonyukuk'un görevlerine daha uygun düşmektedir (bk. I. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1983, s. 117 n. 422).

silcilerden birini göstermek üzere «Oğul Tarkan»⁹ ve «Apa Tarkan»¹⁰ olarak da geçer¹¹. 8. yüzyıldan kalma Ongin yazıtlarında «İşbara Tamgan Tarkan»¹², İkhe Khüştü (8. asır) yazıtında «Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarkan»¹³, Gök-Türk yazılı Suci yazıtında (8. asır) «Kutlug Baga Tarkan»¹⁴ şekillerinde görüldüğü gibi, Elegeş kitabesinde de (8. asır ?) «tarhan» tâbirinin geçtiği bildirilmektedir¹⁵. Bilge Kagan'ın millete hitap ederken devlette idare edenlerden, idare edilenlere doğru yaptığı sıralamada da (Kagan, âilesi, bodun, şadapıt beyler, *tarkanlar*, buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri) bu unvan yer almaktadır¹⁶. Tarkan unvanı

9 *Kitabeler*, I, kuzey, str. 12. Ayrıca bir Sogd elçisinin unvanı da «Oğul-Tarkan» idi (bk. S.G. Klyachorny, *A propos des mots Sogd Berçeker Buqaraq ulys de l'inscription de Kul Teghin*, CAJ, III, 4, 1958, s. 248 vd.). Bulgar kitabelerinde «Uluğ Tarkan» şeklinde de açıklanan ibarenin «Oğul-Tarkan» olabileceği de ileri sürülmüştür (bk. K.H. Menges, *Altaic Elements in the proto-Bulgarian inscriptions*, Byzantion, XXI, 1-2, 1951, s. 99).

10 *Kitabeler*, II, güney, str. 13.

11 Ayrıca Bilge Kagan kitabesinde cüüs törenine katılmak üzere kuzeyden gelen delege hey'etinin başı olarak zikredilen «Taman Tarkan» (bk. *Kitabeler*, II, güney, str. 14) adı R. Giraud'a göre bir şahıs ismi değil, iki unvandan kurulu bir terkidir (bk. *L'Empire des Turcs célestes*, s. 77 vdd.). 551-630 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen Bugut kitabesinde de «Buqa Tarkan» diye okunması muhtemel bir kelime geçmektedir (bk. S.G. Klyachorny - V.A. Livšič, *The Sogdian Inscription of Bugut Revised*, Act. Or. XXVI, 1, Budapest, 1972, s. 77).

12 Bk. H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul, 1936, s. 128, str. 4; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 255, 291.

13 Bk. H.N. Orkun, *ayn. esr.* II, İstanbul, 1939, s. 121 vd.

14 Bk. H.N. Orkun, *ayn. esr.* I, s. 156, str. 3.

15 Bk. T. Tekin, *On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions*, Ural-Altische Jahrbücher, 35, Wiesbaden, 1964, s. 140.

16 Bk. *Kitabeler*, I, güney, str. 1-2; II, güney, str. 13-14. Tarhan çoğul olarak «tavkat» şeklinde de geçmektedir (bk. H.N. Orkun, *ayn. esr.* IV, İstanbul, 1941, s. 106). Ayrıca Batı Gök-Türk yabgusu İstemi tarafından 868 de Bizans'a gönderilen elçinin adı *Tagma Tarkan* idi (Ed. Chavannes, *Documents sur les Tou khue (Turc) occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 239; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1946, s. 66). 8. asır ortalarında Huttal kralı Çin'e Tarhan unvanlı elçiler göndermişti (733, 740, 750 yıllarında); Şümân kralının elçilerinden /743/ birisinin adı Tarhan idi ve ayrıca Toharistan kralının Çin'e gönderdiği /738/ elçisinin adı da Inancu Tarhan idi. Ayrıca Fergane'den gönderilen elçi /749/ Arslan Tarhan adında biri idi (bk. Ed. Chavannes, *Notes additionnelles sur les*

Uygurlarda (8. ve 9. asır ortalarından itibaren)¹⁷, Kırgızlarda¹⁸, Türgişlerde (8. asır)¹⁹, Oğuzlarda (10. asır)²⁰, Hazarlarda (8. asır)²¹.

Tou-kius (Turc) occidentaux, Petersbourg, 1903, s. 47, 57, 59, 61, 66, 69 vd., 73, 75, 82, 84; E. Esin, «Türk'ül-Acem»..., Sanat Tarihi Yılığı, V, 1973, s. 311 vd.; I. Kafesoğlu, *ayn. esr.* s. 146. Yenisey kitabelerinde de «Çavuş Tun Tarzan» ve «Tarzan Sanu:n» şekillerinde geçmektedir (Malov'dan bk. G. Clauson, ... *Turkish*, s. 540a).

17 F. Hirth, *Nachorte zur Inschrift des Tonjukuk*, ATİM, II, Folge, 1899, s. 55 vd.; Gy Németh, *A honfoglaló Magyarok kialakulása*, Budapest, 1930, s. 257. Tarhan unvanı Uygur metinlerinde pek çok yerde geçmektedir: *Kün birmiş t(a)rhan, inanç t(a)rhan* vb.. (bk. F.W.K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*, Berlin, 1915). *Kün birmiş t(a)rhan* büyük bir ihtimalle Uygur adı idi ve «ikbale erdirilmiş tarhan» mânasına gelmekte idi (bk. L. Rásonyi, *Remnants of Theophoric names in Turkic name giving*, Belleten, sayı: 182, Ankara, 1982, s. 292). Tarhan Uygurlarda önce nazır sonra hâkan olan «Tun Baga Tarhan» (778-789)'ın adında da geçmektedir (bk. C. Mackerras, *The Uighur Empire 744-840, According to the Tang Dynastic Histories*, Canberra, 1968, s. 60). Çin imparatoru Mu-tsung (821-824) tahta çıkınca, Uygurlar Ho Ta-kan (*Alp Tarhan*)'ı Çin'e göndererek akrabalık kurmak istemişlerdi (bk. Tsai Wen-Shen, *Li Tê-Yü'nün mektuplarına göre Uygurlar*, Taipei, 1967, s. 3, 213). A.v. Le Coq'un ikinci Turfan seferinde bulduğu, orta farsca bir yazma parçasında da bir Uygur kâğıdının etrafındaki yüksek görevliler sıralanırken «boyla tarhan» unvanı yer almaktadır (bu hususta F.W.K. Müller ve J. Marquart'ın görüşleri için bk. S. Tezcan, *Eski Türkçe Boyla ve Baga sanları üzerine*, TDAY, 1977, s. 53 vd.).

18 Kırgızların başlıca 6 unvanından birisi idi. 840-841 senesinde Kırgızlar, Uygurların zayıfladığı bir sırada onlara taarruz ederek, Çin prensesi T'ai-ho Konçuy'u ele geçirip, Çin'e teslim etmek üzere *On Tarhan*'ın teşkil ettiği elçi heyeti ile birlikte yola çıkmışlardı (bk. Tsai Wen-Shen, *Li Tê-Yü'nün...*, s. 32, 39, 47, 64-66, 171, 175).

19 Türgiş şefi U-ge-le (7. asrın sonları)nın unvanında da geçmektedir: *Baga Tarkan* (bk. Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 43).

20 Bk. *Ibn Fadlan Seyahatnâmesi*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, I, 2, 1954, s. 68; R. Şeşen, *Ibn Fadlan Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1975, s. 39 vd.; F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1972, s. 53.

21 630 yılında Batı Gök-Türk hâkanı tarafından Ermeniy'e'ye akın için gönderilen bir generalin ismi veya unvanı olarak geçmektedir: *Çorpan Tarhan*. Diğer Hazar kumandanlarının adı da *Alp Tarhan* (bk. Ed. Chavannes, *Documents...*, s. 255; P.B. Golden, *Khazar Studies*, I, Budapest, 1980, s. 150 vd, 176 vd.), *As-Tarhan* (bk. D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1967, s. 180 n. 43; P.B. Golden, *ayn. esr.* s. 151-154) ve *Aıocı Tarkan* idi (bk. P.B. Golden, *ayn. esr.* s. 154 vd.).

Bulgarlarda (8. asır)²², Macarlarda (9. asır)²³, Kumanlarda (12. asır)²⁴ hattâ Kara-Koyunlularda (14-15. asır)²⁵, Abbasî hilâfetinde²⁶, Hind-Türk imparatorluğunda (16-19. asırlar)²⁷ ve Osmanlılarda da²⁸ kullanılmıştır. Ayrıca kabile adı olarak zikredilmekte²⁹, yer ismi olarak görülmekte³⁰ ve bir Türk Hanlığının (devletin) adı ola-

22 Tuna Bulgarlarında, Volga Bulgarlarında (Volga Bulgar Türkleri'nin devamı olan bugünkü Çavuş halkının dilinden) Kazan ve Samara bölgelerinde birçok *Tarhan* adı mahaller (bk. Gy. Németh, *ayn. esr.* s. 256). Buradan da Bizans ve İslâv dillerine de geçmiştir (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1958, s. 299 vd.). Bulgar Türkçesinde *Böri Tarhan* şeklinde geçen kelimenin şahıs adı mı, unvan mı olduğu belli değildir (bk. Gy. Moravcsik, *ayn. esr.* s. 97).

23 Kabile adı olarak ve «Taryan» şeklinde ayrıca bazı söyleniş farklarıyla Macar yer adlarında (bk. Gy. Németh, *ayn. esr.* s. 255 vd.; F. Eckhart, /Türk. terc./, *Macaristan tarihi*, Ankara, 1949, s. 6, 24; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 62).

24 L. Rásonyi, *Kuman özel adları*, Türk Kültürü Araştırmaları Yılığı, III-VI, 1968, Ankara, s. 140.

25 Kara-Koyunlu hükümdarlarından İskender (1420-1438)'in 9 oğlundan birinin adı «Tarhan» idi (bk. F. Sümer, *Kara Koyunlular*, I, Ankara, 1967, s. 143).

26 Devlet adamı *Tarhan el-Cammal* ve tarihçi *Tarhan el-Ravi* (bk. Taberî'den R. Şeşen, /Türk. terc./, *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faaliyetleri*, Ankara, 1967, s. 28, 31).

27 Tarhan Beyim ve Tarhan Bige (bk. *Gülbeden Hümayunnâme*, /Türk. terc./, Ankara, 1944, s. 326 vd.).

28 Bk. BA, Kamlî Kepeci tasnifi, Divân-ı Humâyûn *Rus Desterleri*, nr. 238, s. 16 /28 Cumadulula 988/ (Başbakanlık Arşivinden konumuzla alakalı bu notu tesbit eden meslektaşım Feridun Emecen'e teşekkür ederim). Çağatay ve Osmanlı lehçelerinde de imtiyazlı bir makamı göstermek üzere kullanıldığı P.d. Courteille tarafından belirtilmiştir (bk. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, II, The Hague, 1960, s. 854. Daha bk. M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkspachen*, Helsinki, 1969, s. 464).

29 981 senesinde Wan-yön-tö Etsin gölün biraz doğusunda bulunan bir kabileyi zikreder ki, bu kabile *Tarkan Uge*'nin kabilesi adını taşımaktadır (bk. J.R. Hamilton, *Les Oughours a l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois*, Paris, 1955, s. 155 vd.).

30 *Tmutorokan* = *Taman Tarhan* (Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde), bk. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 116; A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 453. Daha bk. A.N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 28, 91 n. 1.

rak da³¹ kabûl olunmaktadır. Bunun yanında ilk Türk devletlerinden beri zamanımıza kadar gelen bu unvan, günümüzde şahıs adı veya soyadı olarak da yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Tarhan'lar hükümdar âilesine mensup değildiler³².

Bu eski Türk unvanının³³ çeşitli devrelerde muhtelif Türk topluluklarında farklı mânalar ifade ettiği anlaşılıyor: Gök-Türk çağında: «yüksek asalet derecesi»³⁴; Uygurlarda «vekil, nazır»³⁵; 10. asır Oğuzlarında sü-başından (başkumandan) sonra gelen makam sahibinin unvanı³⁶; Hazarlarda, «Hudûd'ul-Âlem» (981) e göre hükümdar unvanı (Tarkhân Khagan)³⁷; İbn Hurdadbih (9. asır)'e göre «hükümdardan sonra gelen ikinci şahıs»³⁸. *Divân-ü Lûgat-it-Türk* (11. asır)'de yakın mâna verilerek «bey» diye çevrilmiştir³⁹. Gök-Türk kitâbelerinde «Apa» unvanıyla bir arada geçen «Tar-kan» şekliyle «ordu kumandanlığına» muadil olduğu ileri sürülmüş-

31 Astarhan veya Astrahan Hanlığı (1466-1554), bk. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 229, 231 vd.

32 W. Eberhard, *Birkaç eski Türk unvanı hakkında*, s. 325.

33 W. Eberhard, *Çinin şimal komşuları*, Ankara, 1942, s. 69 vd.

34 Bk. A.v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, s. 338. Daha bk. B. Ogel, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964, s. 38.

35 Bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 225, 226. Uygurcada «memur» anlamına da kullanılıyordu, Haensch'den bk. *Moğol-ların Gizli Tarihi*, /Türk. terc./, Ankara, 1948, s. 15 n. 2.

36 Bk. İbn Fadlân *Seyahatnâmesi*, s. 66.

37 Hudûd'ul-Âlem'in naşiri V. Minorsky burada iki şahsın unvanı olması gerekirken, tek şahıs unvanı olarak gösterdiği kanaatinde (bk. *Hudûd'ul-Âlem*, The Religion of the World, a persian geography 372 A.H. - 932 A.D., GMNS, XI, London, 1937, s. 161, 451). A.J. Yakubovskiy'de «Hudûd'ul-Âlem» de bu ibarenin yanlış zapt edildiği düşüncesindedir (bk. IX. ve X. asırlarda İtil ve Bulgar'ın tarihi topografisi meselesine dair, Belleken, sayı 62, 1952, s. 280 n. 24).

38 Bk. Gy. Németh, *ayn. esr.* s. 257 vdd.

39 Bk. B. Atalay, *Divân-ü Lûgat-it-Türk*, I, Ankara, 1939, s. 436. Kâşgari'nin verdiği bilgilerden unvanlar hakkında şöyle bir hiyerarşi tablosu ortaya çıkarılmıştır: 1 - Hâkan, 2 - Yuğruş (vezir), 3 - Yavgu, Sagun, Kâl-irkin, Çuwi, Oge, 4 - Tüksin, 5 - İnal, 6 - Tarhan (bk. M.A. Köymen, *Alp Arslan zamanı Türk toplum hayatı*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, 1975, s. 39; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981, s. 239 vd.).

tür⁴⁰. Diğer taraftan son araştırmalarda meselâ A. Alföldi'ye göre Tarkan'lar aslında eski Türk-Moğol topluluklarında demirciliği meslek edinmiş olan kimseler idi ki, asil ve imtiyazlı bir sınıf meydana getiriyorlardı⁴¹. Ayrıca «hükümdarın maiyyetindekiler»⁴² ve bir nevi «şeref unvanı» olarak da yorumlanmıştır⁴³.

Kelimenin menşesine gelince: Eski Yunancada *Tarcon* (Tarchon) ve Etrüsk'lerde özel ad olarak zikredilen «*Tarquin*»in Tarkan'la ilgili olabileceği⁴⁴ ve ayrıca Çince «*Ta(tar)*» kökünden gelerek «büyük bilici» mânasına da geldiği iddia edilmiştir⁴⁵. Bundan başka unvan *Tar* (dağılmak) kökünden türetilmek istenmektedir⁴⁶. W. Eberhard da unvanın «*Tar-khan*» şeklinde söylenebileceğini düşünerek, «*Tar*» kökünü, «tarım» ve «tarla» yâni «ekilmiş toprak» ile olabileceği düşüncesindedir⁴⁷. C. Brockelmann da «*Tarkan*» ile «*Ter-*

40 F. Hirth, *ayn. esr.* s. 22, 56; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, I, İstanbul, 1970, s. 105; G. Clauson, *Some notes on the inscription of Toñuquq*, Studia Turcica, Budapest, 1971, s. 129.

41 A. Alföldi, *A tarchan méltóságnev eredete*, MNY, XXXVIII, 1932, s. 205-220'den bk. P.B. Golden, *Khazar Studies*, s. 213. Ayrıca bk. W. Eberhard, *Conquerors and Rulers, Social Forces in Medieval*, Leiden, 1952, s. 98 n. 7; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin, 1959, s. 213. Manas destanından gösterilen örnek için bk. B. Ogel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 69. Tarhan'ın demircilikle ilgili münasebetiyle isabetsiz bir yorum için bk. İ. Kafesoğlu, *Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi*, Tarih Dergisi, sayı 8, İstanbul, 1953, s. 105-136.

42 Bk. Gy. Györffy, *Die Rolle des «Buyruq» in der alttürkischen Gesellschaft*, Act. Or. XI, Budapest, 1960, s. 176.

43 G. Doerfer, *ayn. esr.* II, s. 460 vdd. El-Harizmi (Ebû Abdullah Muhammed) de Tarhan'a «Şerif» mânasını vererek, bunun bir asalet unvanı olduğunu göstermiş olmaktadır (bk. R. Genç, *Karahanlı Devlet teşkilâtı*, s. 241 n. 704).

44 Bk. H. Beveridge, *The Mongol title Tarchon*, s. 834.

45 Bk. G.J. Ramstedt, *Alttürkische und Mongolische Titel*, MSFou, 55, Helsinki, 1951, s. 63 vd. K.H. Menges ve onun ileri sürdüğüne göre (*Titles and organizational terms of the Qytan (Liao) and Qara-Qytay (Si-liao)*, Rocznik Orientalistyczny, XVII, Krakow, 1953, s. 74) W. Bang ve A.v. Gabain'de bu kelimenin Çin menşeli olduğu düşüncesindedirler.

46 D. Sinor'dan bk. G. Doerfer, *ayn. esr.* II, s. 471.

47 *Birkaç eski Türk unvanı hakkında*, s. 324. Ayrıca tarhan sözünün *tar+*kan (han) şekli ile mütelaâ edilmesi (bk. A.v. Gabain, *Altt. Grammatik*, s. 60 vd.) doğru olmasa gerektir, zira «han» tâbirinin «tar» (=tarım=çiftçilik) veya «tar» (=dar, geniş değil) ile ilgili düşünülemez.

ken»in aynı kelime olduğu fikrindedir⁴⁸. Hattâ «*Tarhun, Turhan*» ile de karıştırılmıştır⁴⁹. Gy. Németh'e göre ise Türkçede bir şeref unvanını ifade eden *Tarhan* unvanı «*Alpagut*» unvanının bir eşi idi⁵⁰.

İbn Hurdadbih'e göre Semerkant hükümdarları ve umûmiyetle küçük krallar *Tarkan* unvanını taşırlardı⁵¹. Daha sonra Tarhan, «*Dargan*» şekli ile Moğolcaya geçmiştir ki⁵², mâna ve sahip oldukları makam itibariyle Moğol cemiyetinde oynadıkları rol Türklerinkinden tamamen farklıdır. Şöyle ki: Bunlar Han'ın fazlasıyla güvenini kazanmış ve yüksek dereceli memurluklar alan kimselerdi⁵³. Tarhan'lar izin almadan saraya girebilirler⁵⁴, Han âilesinden biriyle eşit olarak evlenebilirlerdi⁵⁵. Kendilerine Han tarafından «*su-yur-*

48 C. Brockelmann, *Hofsprache in Alt-türkestan*, Verzameling van Opstellen, Festschrift für Prof. Schrijnen, 1929, s. 224.

49 Bk. R.N. Frye, *Tarhan-Türkün and Central Asian History*, Harvard Journal of Asiatic Studies, 14, 1951, s. 105-129. Ayrıca bk. F. Altheim, *ayn. esr.* III, Berlin, 1961, s. 10. Tarhan yeni lehçelerde de bilinen bir sözcük ise de rütbe derecesi bilinmemektedir (bk. S. Çağatay, *Türk lehçeleri üzerine denemeler*, Ankara, 1978, s. 314). Sogd kralının taşınmış olduğu ve İslâm kaynaklarında zikredilmiş olan Tarhun tâbiri el-Bîrûnî (11. asır)'ye göre bir özel ad olmayıp Tarhan unvanının değişik şeklidir: Tarhun /Tarkhan/ ihtimal Sogdular tarafından alınmış bir tâbirdir (bk. R.N. Frye, *ayn. esr.* s. 117). S. Çağatay'a göre, bir Sogd hükümdarının adının Tarhun olmasından dolayı bununla da karıştırılmış olabilir (bk. *ayn. esr.* s. 314).

50 Gy. Németh, *ayn. esr.* s. 259 vd. Ayrıca Bizans kaynaklarında Malazgirt muharebesi münasebetiyle R. Diogenes'in ordusunda vazife gören «*Trachantotes*» adındaki şefin aslen Türk kökenli olduğu ileri sürülmektedir (bk. *Urjalı Mateos Yekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli*, /Türk. terc./, Ankara, 1962, s. 142 n. 79). Ancak bu iddiaya göre adın «*Tarkanos*» veya «*Trakanos*» şeklinde olması gerekirdi.

51 Bk. Gy. Németh, *ayn. esr.* s. 257.

52 Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 15 n. 2.

53 G. Doerfer, *ayn. esr.* II, s. 460; N. Poppe, *Mongolische Volksdichtung*, Wiesbaden, 1955, s. 279.

54 W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London, 1958, s. 385; Barhebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara, 1950, s. 477; G. Doerfer, *ayn. esr.* II, s. 464.

55 B. Spuler, /Türk. terc./, *İran Moğolları*, Ankara, 1957, s. 301.

gal»⁵⁶ adı ile verilen toprakları işletmekte⁵⁷, vergilerden muaf tutulmakta⁵⁸, savaşlarda alınan ganimetlerden pay almakta⁵⁹ ve işledikleri suçlardan dolayı 9 nesil boyunca ceza görmemekte idiler⁶⁰. Umumi ziyafet ve törenlerde şeref misafiri olarak hazır bulunurlar⁶¹ ve Han'ın sol tarafında yer alırlardı⁶². Ayrıca Tarhanlık Moğollarda babadan oğula geçerdi⁶³.

56 «*Arazi*» (bk. A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnkıhatı*, İstanbul, 1955, s. 116). «*Hil'at mal*» (bk. H. Abdullahoğlu, *Birinci Mengü Giray Han Yarığı*, TM, IV, 1932, s. 106). Suyurgal tâbirine ilk olarak Mengü Giray'ın 857 (1453) tarihli tarhanlık yarığında tesadüf edilir (bk. A.N. Kurat, *Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarıklar ve bitikler*, İstanbul, 1940, s. 64). Daha bk. M. Murakami, *On the Origin of the fiefdom «Soyurqal» under the Mongol Dynasty*, The Toyo Gakuhō, 44, 3, Tokyo, 1961, s. 1-35. Kırım ve Kazan Hanlığında Han'lar tarafından verilen «*Tarhanlık Yarıkları*» hakkında tafsilen bk. A. Battal, *Sahib Giray Han Yarığı*, TM, II, 1926, s. 75-101; A.N. Kurat, *ayn. esr.* s. 61-115; A. Bennigsen, *Le Khanat de Crémée*, Paris, 1978, s. 33-39; I. Vásáry, *A Contract of the Crimean Khan Mengü Giray and the Inhabitants of Qırq-Yer from 1478/79*, Central Asiatic Journal, 26, Wiesbaden, 1982, s. 290. Diğer taraftan Kırım Türklerinden 250 kişilik bir grup «*Tarkan*» hareketi diye bilinen bir olayı başlatmış ve 1942 de tamamiyle mağlup edilene kadar Almanlara karşı savaşmışlardır. Ayrıca Kırım A. SSR merkez komitesi başkanının adı da *İsya Tarhan* idi (bk. A.W. Fisher, *Crimean Tatars*, California, 1978, s. 145, 147, 160).

57 F. Köprülü, *Altın Ordu'ya ait yeni araştırmalar*, Belleten, sayı: 19, 1941, s. 431.

58 B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Ankara, 1944, s. 175; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, Wiesbaden, 1965, s. 319.

59 Barhebraeus, *Tarih-i Muhtasar'ül-âüvel*, İstanbul, 1941, s. 6; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, Paris, 1952, s. 282.

60 Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 135; A.Y. Yakubovskiy, *ayn. esr.* s. 87. Fakat bu kaide ölüm cezasını gerektiren suçlarda cari değildi (bk. W. Barthold, *Turkestan...*, s. 385).

61 W. Barthold, *Turkestan...*, s. 385.

62 G. Doerfer, *ayn. esr.* II, s. 460.

63 B. Spuler, *History of the Mongols*, London, 1972, s. 22. Hattâ tarhan yetkilerinin tarhan hatunlarına geçtiğine dair belirtiler vardır (bk. N. Şâmi, /Türk. terc./, *Zafernâme*, Ankara, 1949, s. 129 vd. n. 1). 16. asırda bile Altınordu devletinden intikal ettiği anlaşılan imtiyazlı tarhan unvanının Rus çarlığında dahi kullanıldığı görülmektedir (bk. A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1948, s. 185 vd.). Ayrıca 15. asırda yaşamış olduğu tahmin edilen ve Timur'un İleri gelen emirlerinden olan *Arslan Hoca Tarhan*, *Atebetü'l-Hakayık* adlı kitabın sonuna onu tanıtan bir şiir yazmıştır (bk. *Atebetü'l-Hakayık*, /Türk. terc./, İstanbul, 1951, s. 100 vd.).

Kelimenin yukarıdaki tarzlarda açıklanması bazı güçlükleri de beraberinde getirmektedir. Nitekim *Tarkan* (Tarhan) sözünün Çince, Etrüskçe, Grekçe ile ilgisi, tıpkı bir dış benzemeden ibaret terken unvanı ile olan aynılığı gibi, linguistik temellerden mahrum yakıştırma olarak görünmektedir. Demircilik meselesi de henüz kesinlikle isbatlanmış bir husus değildir. Zira Tarhanların imtiyazlı demirciler sınıfı teşkil etmeleri ancak çok geç devirlerde (13. asırdan itibaren) Moğollar zamanında yürürlükte olduğu hâlde, bu unvanın çok daha önceleri Türklerde mevcudiyeti gösterilmiştir. *Tarhan* tâbirinin hecelere ayrılmak suretiyle izahı mümkün görülmemektedir. Kelime Türkçe sayılabilir, fakat etimolojik bakımdan inandırıcı bir açıklama henüz yapılamamıştır⁶⁴.

64 Tarhan terimi hakkında tafsilen bk. G. Doerfer, *ayn. esr.* II, s. 460-474.